

KAZIMIERZ PRZYBOS

„EGZORBITANCJE” STANISŁAWA KARWICKIEGO

De ordinanda Republica S. Karwickiego od dawna była znana historykom. Jako pierwszy, jeszcze w r. 1866, zwrócił na ten traktat uwagę J. Bartoszewicz¹. Natrafiwszy w Warszawie na 2 kopie dzieła, dokładnie je streścił, a także wystąpił z postulatem krytycznego wydania. Praca Bartoszewicza niewątpliwie stała się inspiracją dla S. Krzyżanowskiego i traktat został wydany w r. 1871². Dzięki wydawnictwu Krzyżanowskiego *De ordinanda Republica* weszła w obieg³. Jednakże po ożywieniu wywołanym publikacją dzieła dość szybko traktat popadł w zapomnienie. Wspominano go rzadko w okolicznościowych czy monograficznych opracowaniach⁴. Dopiero wnikliwe badania W. Konopczyńskiego przyniosły wzrost zainteresowania życiem i dziełem Karwickiego⁵. To właśnie Konopczyński omówił 12 znanych mu egzemplarzy rękopiśmiennych dzieła, przedstawił stan badań nad systematem Karwickiego i sam systemat, a nade wszystko ustalił, że traktat został napisany w r. 1705. Ostatnią, najnowszą pracą poświęconą Karwickiemu, jest

¹ J. Bartoszewicz, *Systemat Karwickiego reformy Rzeczypospolitej w roku 1706* (Przegląd Polski, 1868, t. III, s. 73—98; 1869, t. III, s. 351—377; 1869, t. IV, s. 3—54), a także tegoż, *Dzieła*, t. VII, Kraków 1880, s. 315—395.

² S. Dunin-Karwicki, *De ordinanda Republica*, Ed. S. Krzyżanowski, Cracoviae 1871.

³ Zob. A. Rembowski, *Stanisław Leszczyński jako statysta*, Warszawa 1879, s. 29, 30, 86—88; P. Chmielowski, *Historia literatury polskiej*, t. II, Warszawa 1899, s. 130—132; S. Tarnowski, *Historia literatury polskiej*, t. II, Kraków 1904, s. 25—41.

⁴ A. Brückner, *Dzieje kultury polskiej*, t. III, Kraków 1932, s. 127, M. Nycz, *Geneza reform skarbowych sejmu niemego. Studium z dziejów skarbowo-wojskowych z lat 1697—1717*, Poznań 1938, s. 161—167; J. Feldman, *Stanisław Leszczyński*, Wrocław 1948 (II wyd., Warszawa 1959), s. 249; J. Wimmer, *Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej, 1700—1717*, Warszawa 1956, s. 354—357.

⁵ W. Konopczyński, *Stanisław Dunin-Karwicki* (PH, t. XXXVII, 1948, s. 261—275). Pośmiertnie w 1966 r. ukazał się opracowany przez tegoż biogram Karwickiego w PSB (t. XII, z. 52, s. 144—156) oraz monografia: *Polscy pisarze polityczni XVIII wieku*, Warszawa 1966.

studium S. Grodziskiego⁶, z obszernym wywodem dotyczącym źródeł koncepcji Karwickiego w polskiej myśli politycznej XVI i XVII w., po to, aby wyłowić i podkreślić odrębne, w pełni samodzielne, własne i oryginalne koncepcje Karwickiego.

Natomiast polska wersja dzieła Karwickiego znana jest dopiero od połowy XX w. Nosi ona tytuł *Egzorbitancyje we wszytkich trzech stanach Rzeczypospolitej krótko zebrane a oraz sposób uprawienia w rezę egzorbitancyj i uspokojenia dyfidencyj między stanami podany a przez ślalczica koronnego dany cenzurze statystów*. Jako pierwszy do *Egzorbitancji* dotarł J. A. Gierowski i częściowo (ok. 1/5 całości wersji polskiej) je wydał⁷. Gierowski uznał *Egzorbitancje* za pierwszą redakcję dzieła Karwickiego, powstałą ok. 1703 r., zaznaczając, że zagadnienie to wymaga jednak ściślejszego opracowania. Niebawem na *Egzorbitancjach* oparł się w swych ustaleniach H. Olszewski. Omówił on szeroko poglądy Karwickiego i wykazał ich rozwój między napisaniem polskiej a łacińskiej wersji⁸. Olszewski datował dzieło na dobę altransztadzka. Ustalenia Olszewskiego rozwinął i uzupełnił w bardzo sumiennej recenzji powyższej pracy Grodziski⁹. Autor ten nie tylko dorzucił sporo cennych ustaleń dotyczących dzieła i literatury o jego autorze, ale i gruntownie omówił istotę doktryny Karwickiego, wreszcie na podstawie tekstu ustalił, iż *Egzorbitancje* powstały między 1703 a 1707 r. (czyli rokiem powstania pierwszej łacińskiej wersji redakcji *De ordinanda Republica*), a ściślej w 1705 r.¹⁰ Także i Olszewski w swej grun-

⁶ S. Grodziski, *Stanisława Dunina-Karwickiego poglądy na formę rządów w Polsce* (Księga pamiątkowa ku czci Konstantego Grzybowskiego, Kraków 1971, s. 89—98).

⁷ *Rzeczpospolita w dobie upadku, 1700—1740. Wybór źródeł*. Oprac. i wyd. J. A. Gierowski, Wrocław 1955, s. 229—241.

⁸ H. Olszewski, *Doktryny prawno-ustrojowe czasów saskich 1697—1740*, Warszawa 1961, s. 96—106.

⁹ CzPH, 1962, z. 1, s. 214—221.

¹⁰ Grodziski oparł się na wypowiedzi Karwickiego w *Egzorbitancjach*, że w Danii przed 40 laty nastąpiło wzajemne określenie praw tronu i społeczeństwa, w *De ordinanda* Karwicki zaś nadmienił, że zdarzyło się to „ante quadraginta et aliquot annos”. Grodziski uznał, że Karwicki wspominał ustawę Fryderyka III z 14 XI 1665 r., o czym traktowała wydana w Warszawie w 1701 r., a przypisywana J. J. Potulickiemu, *Historija o rewolucji królestw szwedzkiego i duńskiego po polsku wyłożona*. Jednakże nie jest to dowód ostateczny: 1. przewrót w Danii dokonał się już w r. 1660 i ten fakt Karwicki mógł łatwiej zapamiętać niż ścisłą datę aktu prawnego z 1665 r., tym bardziej że w sprawie tej było głośno w Polsce, a nawet informacje na ten temat zamieścił pierwszy numer „Merkurjusza Polskiego” ze stycznia 1661 r., 2. Karwicki nigdzie nie cytował dziełka Potulickiego, a zatem chyba go nie znał, znał natomiast i powoływał się na anonimową *L'Histoire du Comte d'Ulfeld Cornifix*; 3. wątpliwym jest twierdzenie, iż *Egzorbitancje* powstały podczas uwięzienia Karwickiego w Brześciu, na co miałyby wskazywać brak jakichkolwiek cytatów, uzupełnionych dopiero w późniejszych redakcjach, co wskazywałoby, że autor pracował w warunkach specyficznych, bez biblioteki podręcznej. Nie można się z tym twierdzeniem zgodzić, gdyż właśnie *Egzorbitancje* posia-

townej pracy o polskim parlamentaryzmie sporo miejsca poświęcił Karwickiemu i jego *Egzorbitancjom*, omawiając sejmiki i postulaty ich reformy, wpływ króla na skład izb sejmowych, rolę króla w sejmie, próby reform w czasach saskich, dorzucając też cenny i nieznany Konopczyńskiemu szczegół o działalności Karwickiego na sejmie 1720 r.¹¹ W kilka lat później we wspomnianej już pracy Grodziski wrócił do interesującego nas zagadnienia i wniósł postulat wydania pełnego tekstu *Egzorbitancji*, łącznie z tekstem łacińskim, opierając się na szerszej niż u Krzyżanowskiego podstawie rękopiśmiennej¹².

Oryginał rękopisu *Egzorbitancji* znajduje się obecnie w Bibliotece Narodowej w Warszawie i jest opatrzony sygnaturą BN I 6672. Liczy on 59 kart o wymiarach 18,5 × 15,5 cm. Karty 22, 22v, 33v, 34, 34v, 57, 57v, i 58 nie są zapisane. Całość jest spisana jedną ręką bardzo starannie i czytelnie. Inną ręką na pierwszej karcie napisano tytuł, tą samą ręką są dopisane podkreślenia, poprawki, dopiski i przypisy na marginesie lub u dołu kart. Tytuł i dopiski są z pewnością pisane przez samego Karwickiego, gdyż w przeciwieństwie do tekstu są one tożsame ze znanymi oryginalnymi listami Karwickiego¹³. Po 1949 r. rękopis został sfoliowany, ale ma też starą XVIII-wieczną paginację, pochodzącą od samego autora.

Rękopis do poł. XX w. znajdował się w prywatnej bibliotece Morsztynów w Krakowie, wtedy to J. Czubek, bibliotekarz AU, przeglądając go pobieżnie i opisał jako „rękopis nr 84 z XVIII w.”, liczący 261 stron, oprawny w półskórek i zawierający „Salomonowe dzieła zebrane (czyli Kabałę)”¹⁴. W 1949 r. Biblioteka Narodowa zakupiła zbiory Morsztynów od ostatniego właściciela znanego literata L. H. Morstina. Początkowo w BN rękopis był opatrzony sygn. Akc. 5393¹⁵. Dopiero po zakupie zbiorów rękopis w trakcie porządkowania rozbito, tworząc z niego

dają przypisy, i to dokładne, mają nawet cytaty z dzieł dość rzadkich, jak choćby dziełka weneckich autorów z XVI i XVII w. Skoro Karwicki w *Egzorbitancjach* nie wspominał o elekcji Leszczyńskiego w r. 1704 ani o paktach konwentach z 1705 r., zatem musiał pisać *Egzorbitancje* przed 1705 r., a ściślej nawet przed dniem elekcji 12 VII 1704 r. W każdym razie ostatnim wymienionym zdarzeniem jest (k. 35v) zakończenie sejmu lubelskiego, co nastąpiło 19 VIII 1703 r. Tezy powyższe nie podważają faktu, że łacińska wersja powstała w r. 1707, a dalsze redakcje — jak to już wcześniej ustalił W. Konopczyński — w latach późniejszych przed r. 1710.

¹¹ H. Olszewski, *Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii 1652—1763*, Poznań 1966, s. 84—88, 147, 165, 181—182, 335—337, 382, 414, 421, 435, 186.

¹² Grodziski, *op. cit.*, s. 95 (przyp. 3).

¹³ List (oryginał z podpisem i pieczęcią) S. Karwickiego do M. Sieniawskiego, marszałka nadw. kor., pisany w Soli 22 III 1681 — B. Cz., rkps 5847, vol. 92, nr 17317; list S. Karwickiego z Krakowa z 9 IV 1706 (Landes Hauptarchiv Dresden, loc. nr 691, vol. 118).

¹⁴ Zob. J. Czubek, *Rękopisy hr. Morstinów w Krakowie*, Kraków 1911, s. 18.

¹⁵ Biblioteka Narodowa, *Katalog Rękopisów*, t. VII, pod red. K. Muszyńskiej, rękopisy 6601—6700, Zbiory Morsztynów, Radziwiłłów, Potockich i inne rękopisy XVI—XVIII w. Warszawa 1969, s. 191—192. Zob. też tamże, s. VII, IX, XI, XII, XIII.

osobne jednostki. Wtedy to dokonano odkrycia polskiego tekstu Karwickiego.

Tekst *Egzorbitancji* składa się z części wstępnej (k. 1—12v) i 6 rozdziałów: „O pierwszym stanie królewskim majestacie” (k. 14—21v), „O drugim stanie senatorskim i możniejszych (k. 23—24), „O trzecim stanie ślacheckim” (k. 25—33), „O sejmach (k. 35—41), „O rwaniu sejmów i wychodzeniu z protestacyjami” (k. 42—46), „O interregnach i elekcyjach królewskich” (k. 47—56v). Na kartach 25 i 25v Karwicki wspominał, że omówi sądownictwo, sprawy mennicy, poprawę monety oraz „wojenne gospodarstwo”. Dla tych kwestii przeznaczył puste karty, ale ich nie zapisał. Nadto Karwicki wprowadził do rozdziałów obszerne podrozdziały. W rozdziale „O pierwszym stanie królewskim majestacie” podrozdział „O dystrybucie starostw i wakansów” (k. 18v—19v). „O dystrybucie honorów, krzesel senatorskich i wszelkich urzędów (k. 19v—21v). W rozdziale „O trzecim stanie ślacheckim” podrozdział „O radach i porządku w nich (k. 25v—26v), „O sejmikach i o głosie wolnym” (k. 26v—32). W rozdziale „O sejmach” podrozdział „O rozdawnictwie wakansów na sejmie” (k. 40—41), „O rwaniu sejmów i wychodzeniu z protestacyjami” (k. 42—44v); w rozdziale zaś „O interregnach i elekcyjach królewskich” podrozdział „Modelusz elekcyjki wolnych” (k. 50—54). Nie wszystkie podrozdziały są zakończone.

Wstęp *Egzorbitancji* częściowo pokrywa się ze wstępem (księga I) *De ordinanda* z nieco inną kolejnością wywodów i znacznym skróceniem dyskursu (dalej skrót dys.) II, skróceniem III i IV i częściowym VI, z zachowaniem niemal w całości I oraz V. Rozdział „O pierwszym stanie królewskim majestacie” częściowo pokrywa się z księgą III, ale dys. XIII, XIV, i XV są w innej kolejności (przy czym do XIII włączono partię z III) i materiał jest przemieszany. Nadto XIV (o dystrybucie starostw) jest znacznie skrócony, potraktowany szkicowo. To samo można powiedzieć o XV (o dystrybucie honorów, krzesel senatorskich i wszelkich urzędów), sam rozdział nie jest zakończony, z nie zapisanymi kartami 13—13v i 22—23v. Również rozdział „O drugim stanie senatorskim i możniejszych” jest szkicem do dys. XV. Natomiast następny rozdział „O trzecim stanie ślacheckim” pokrywa się częściowo z księgą II (dys. VII—VIII niemal w całości pokrywają się), także partia o sejmikach, choć nie dokończona i z nie zapisanymi kartami 33v—34v, pokrywa się z dys. IX. Rozdział „O sejmach” pokrywa się z dys. X (ale i tu brak zakończenia i są nie zapisane karty 41—41v). Rozdział „O rwaniu sejmów” pokrywa się z dys. XI i częściowo XII, ta partia jest jednak zarysowana szkicowo i nie dokończona, z nie zapisaną kartą 46v.

W całości natomiast w *Egzorbitancjach* brak księgi IX (o sprawach skarbowo-wojskowych) oraz księgi V o korekturze praw, mimo iż na karcie 19v Karwicki kończąc omawianie dystrybuty starostw i królewskich wyrażnie pisał, iż szczegółowo zajmie się sprawą „ekonomijej

wojennej”, gdzie obok płacy wojska, jego ordynacji „tamże i o rekompensie żołnierskich odwag i strat, kalictwa pomówimy”. Również w rozdziale „O trzecim stanie ślacheckim” (k. 25—25v) zapewniał, że w następnych częściach pracy omówi (obok sejmików, sejmów i bezkrólewii) sądy oraz prawa Rzeczypospolitej, sprawę mennicy, sposób poprawy monety, „wojenne gospodarstwo”, wojsko, jego dowódców, ordynację wojska, płacę, „munderunek” i „ćwiczenia osobliwie piechot”, a zatem sprawy, które omówił w księgach IV i V (dys. XVI—XXX). Wreszcie nieco wcześniej (k. 10—12) w skrócie (podobnie jak w *De origine* w dys. VI) Karwicki zamieścił najważniejsze punkty swego projektu poprawy Rzeczypospolitej. Natomiast ostatni rozdział *Egzorbitancji* „O interregnach i elekcyjach królewskich” całkowicie pokrywa się z księgą VI (dys. XXXIII, XXXIV, XXXV), z tym iż rozdział ten ma nieco zmieniony porządek toku wywodów.

Tak więc tekst *Egzorbitancji* miejscami pokrywa się zupełnie z tekstem łacińskim, ogólnie jednak tekst polski jest bardziej zwięzły, nie skończony i robi wrażenie pierwszej redakcji. Należy specjalnie podkreślić piękno polszczyzny Karwickiego, jego język ma swoisty urok, jest szczery, nienapuszony, w miarę przejrzysty i barwny. Walory te zaginęły w klasycznej łacinie *De ordinanda*.

Liczne cytaty przytaczane w tekście lub na marginesie i w przypisach pozwalają na ustalenie, z jakich autorów bezpośrednio korzystał Karwicki. Zasadniczą bazą była *Chronica gestorum in Europa singularium* P. Piaseckiego, przy czym Karwicki mógł korzystać z któregoś z wydań tego autora (z krakowskich z 1645, 1646, 1648 lub amsterdamskiego z 1649 r.). Z Piaseckiego Karwicki zaczerpnął całe tło historyczne, komentarze i fakty. Bezspornie można stwierdzić, że Piasecki był podstawowym dziełem, dzięki któremu Karwicki znał historię Polski po r. 1572. Karwicki dobrze orientował się też w prawodawstwie, często cytował lub trafnie powoływał się na konstytucje sejmowe z XVI i XVII w. Z polskich autorów korzystał też z A. M. Fredry, na wstępie swych wywodów cytował jego *Scriptorum seu togae et belli notationum fragmenta* (z wyd. gdańskiego z 1666 r.). Powoływał się też na K. Warszawickiego *De optimo statu libertatis* (Kraków 1598) znał również anonimowe *Vita Petri Kmithae* wydrukowane w *Annales Poloniae 1548—1552* S. Orzechowskiego¹⁶.

Z obcych pisarzy korzystał z dzieł, które najprawdopodobniej przywiózł ze swojej młodzieńczej podróży do hiszpańskich Niderlandów, Francji i Wenecji. Często powoływał się na dzieła Flamanda E. Puteana (H. Van den Putten), historiografa królów hiszpańskich, profesora uniwersytetu w Lowanium, erudyty i autorytetu prawniczego w XVII w. Korzystał z jego *Civili doctrinae liniae quibus Aristoteli poli-*

¹⁶ I wyd. Dobromil 1611, II wyd. Gdańsk 1643, III wyd. Gdańsk 1696.

ticorum libri tres ... representantur, wydanej w Gdańsku w 1646 r. Obficie Karwicki czerpał też z dzieła holenderskiego historyka U. Emmiusa *Graecorum Respublica ab Ubbone Emmio descripta* (Lugduni 1632), nadto mógł też znać tegoż *Vetus Graecia illustrata* (Leiden 1626) oraz *Historia nostri temporis* (Groningae 1632). Znał też dzieło Brabantczyka T. van Tuldensa, uczonego prawnika z kręgu Puteanusa. Cytował bowiem jego *In amplissimi viri Erycii Puteani... Irruptionem barbarorum historiam, Historiae insubricae...libri VI* (Lovanii 1630). Z kręgu pisarzy weneckich Karwicki korzystał z pracy G. Contarenusa (Cantarini), kardynała, pisarza i polityka, autora *De republica Venetorum libri quinque* (Lugduni 1626); mógł też korzystać z XVI-wiecznych wydań tego autora (z 1543, 1544, 1547, 1589, 1592 czy późniejszego z 1628 r.). Sporo zaczerpnął od historiografa weneckiego N. Daglioni, autora licznych prac historycznych, jak *L'Ungaria spiegata dalla prima origine di qui regno sino all' anno 1595* (Venetia 1595), a zwłaszcza z prac poświęconych Wenecji: *Storia venetiana dalla fondatione all' anno 1597* (Venetia 1598), *Cosa suaravigliose della citta' di Venezia* (Venezia 1603), *Venezia trifante e sempre libera* (Venezia 1613), *La citta' di Venezia con l'origine di essa* (Venezia 1613). Wiadomo, że z zaznaczeniem autora cytował jego dzieła *Le cosa Mara vigliose et notabili della citta di Venetia* (Venetia 1641), gdzie autor ukryty jest pod anagramem Goldioni Leonica.

Natomiast pośrednio — jak wykazał to w swoim studium Grodziski — Karwicki wiele zaczerpnął z A. F. Modrzewskiego, Sz. Herburta, B. Paprockiego, A. Wolana, S. Petrycego, Ł. Opalińskiego, Sz. Starowolskiego czy z pochodzącej z końca XVII w. anonimowej *Domina palatii — regina libertas*.

Literatura ta pozwoliła Karwickiemu (łącznie z własnymi doświadczeniami parlamentarzysty i elektora 3 królów) pokusić się o stworzenie własnego, republikańskiego programu wyprowadzenia państwa polskiego z coraz silniejszego kryzysu i rozkładu wewnętrznego. Karwicki był tworem swej epoki, korzeniami silnie tkwił w XVII w., który go ukształtował. A jednak w jego dziele nie brak myśli zdrowych, domagał się bowiem zwiększenia roli zasady większości głosów, stworzył oryginalny i nowatorski na swoje czasy projekt sejmu gotowego z ograniczoną możliwością zrywania obrad, opowiadał się za rozsądnym kompromisem między majestatem a wolnością, wreszcie sporo miejsca poświęcił sprawie elekcji, postulując likwidację elekcji viritum, rezygnację z wyboru cudzoziemców, a wprowadzenie wyboru króla większością głosów po województwach. Odważył się też na postulat zahamowania roli magnaterii przez kreację senatu w drodze elekcji, obostrzenia zasady incompatybilitem, zniesienia dożywotności hetmaństwa. Wszystko to pozytywnie odróżnia Karwickiego od współczesnych mu sarmackich statystów, gloryfikujących niezmienny ustrój Rzeczypospolitej.